

ХРОНОТОП ПІТЬМИ: УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД ФРАГМЕНТУ СПОГАДІВ ІГНАЦІЯ ХІГЕРА

Львів'янин Ігнацій Хігер завершив роботу над рукописом своїх спогадів навесні 1975 р., за пів року до смерті. Збираючи свої спогади в нотатнику впродовж тридцяти років, Хігер неохоче брався за написання цілісного мемуару. Адже, за його словами, з понад соти-сячної довоєнної єврейської громади міста Хігери були чи не єдиною львівською єврейською родиною, якій вдалося врятувати від смерті обох дітей¹. Під час німецької окупації Львова родина Хігерів пережила конфіскацію майна, виселення, «акції», життя в гетто та його ліквідацію.

У червні 1943 р., разом із горсткою вцілілих євреїв, чоловіків та жінок, Хігери знайшли притулок у міській каналізації, де переховувались 14 місяців, завдячуючи своїм порятунком трьом доглядачам каналізації — золотарям, як їх називали на початку ХХ ст. — двом полякам та одному українцеві². Досвід виживання в брудних каналах серед нечистот був болісною, складною і табуованою темою для кожного з членів підземної групи, і родина Хігера не була винятком. У грудні 1975 р., заledве два місяці після смерті чоловіка, удова Хігера, Пауліна, передала машинопис мемуару до музею-архіву Яд Вашем, жодного разу не наважившись зазирнути в текст³.

Коли 1975 р. Хігер узявся за написання спогадів, історія про порятунок львівських євреїв у каналізації вже існувала в декількох версіях, записаних різними авторами, у різних жанрах, різними мовами та в різних країнах. Ці наративи інколи доповнювали один одного,

¹ Ignacy Chiger, *Świat w Mroku: Pamiętnik Ojca Dziewczynki w Zielonym Sweterku* (Warszawa: PWN, 2011), 284.

² Помічником польських доглядачів каналізації Леопольда Сохи та Стефана Врублевського був українець Юрій Ковалів. Про рятівників, див.: Оля Гнатюк, «Світ(ло) в темряві: Історія порятунку родини Хігерів та її інтерпретації 1945–2012», *Егулець* 28 (2019): 133–143; Robert Marshall, *In the Sewers of Lvov: A Heroic Story of Survival from the Holocaust* (New York: Maxwell Macmillan International, 1991), 32–39, 147–151, 193–195; Інформація щодо Сохи та Врублевського, яких було визнано Праведниками народів світу, на сайті Яд Вашем: *Yad Vashem*, дата звернення вересень 27, 2023, <https://www.yadvashem.org/righteous/stories/socha.html>; <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4035458>.

³ Marshall, *In the Sewers of Lvov*, XII.

а іноді суперечили. Донька Ігнація, Христина Хігер, у 1947 р. свідчила про порятунок Центральній єврейській історичній комісії в Кракові⁴. Також наприкінці 1940-х ще одна вціліла з їхньої групи — Галина Ципора Вінд — емігрувала до Сполучених Штатів, де між 1949 та 1953 р. виступала з публічними лекціями, в яких розповідала єврейським громадам Північної Америки про свій порятунок⁵.

Упродовж 14 місяців під землею між членами підземної групи траплялися і сутички, і конфлікти, не лише побутові. Гранічні досвіди виживання в умовах геноциду, змагання за життя та післявоєнне небажання говорити про огидні обставини виживання та пережиті травми призвели до того, що група розділилась на два умовних табори: одні ніколи нічого не розповідали про пережите, інші ж змагалися за свою версію подій як об'єктивну і єдино правдиву. Особисті протистояння в часи війни подекуди перетворились на протистояння післявоєнних наративів про цю війну. Текст, отже, постав як своєрідний майданчик диспуту, той обмежений простір, у межах якого порятовані свідки продовжували відвойовувати себе, свій простір та свою правду, роки і десятиліття після того, коли вони нарешті вийшли із смердючого і темного підземелля назовні.

На відміну від інших учасників групи, Хігеру насправді довелося змагатися не лише за існування свого тексту та своєї версії подій, а й за автентичність своєї власної історії. Ховаючись у каналізації, Хігер писав щоденник, який потім начебто загубився під час подальшої повоєнної втечі родини зі Львова до Кракова, а звідти — до Ізраїлю⁶. У лютому 1945 р. Хігер дав інтерв'ю радянському журналісту Володимиру Беляєву. Вже у квітні 1945 р. історія про порятунок львівських євреїв під заголовком «Свет во мраке» розійшлася по всьому Радянському Союзу багатомільйонним накладом завдяки публікації на шпальтах найпопулярнішого радянського ілюстрованого журналу

⁴ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), sygn. 301/2352, 7 str. Передрук свідчень Христини в книзі спогадів Ігнація: Chiger, *Świat w Mroku*, 12–16.

⁵ Статті з промовами Галини Вінд та газетні оголошення з інформацією про її публічні лекції і виступи зібрав та оцифрував син Галини Вінд, Давид Лі Престон. Див.: «Halina's Speeches», *Davideepreston.com*, дата звернення вересень 27, 2023, <https://davideepreston.com/halinas-speeches-1949-53>.

⁶ У своєму вичерпному дослідженні історії родини Хігерів та інтерпретацій цієї історії в літературі та кіно, Оля Гнатюк припускає, що підземний щоденник Хігера потрапив до рук радянського журналіста Беляєва. Порівнюючи тексти Беляєва та Хігера, Гнатюк аргументовано стверджує, що Беляєв працював безпосередньо з письмовим текстом Хігера, а не лише з його усним свідченням. Див.: Гнатюк, «Світ(ло) в темряві», 126–183.

«Огонёк»⁷. У 1946 р. оповідання Беляєва про порятунок родини Хігерів було видано як самостійну книжку українською мовою⁸. Наприкінці 1950-х на основі правдивої історії Беляєв написав квазіісторичний роман, в якому порятунок у Голокості, звичайно, перетворився на осанну радянській армії⁹.

Отже, у 1975-му, після декількох публікацій про порятунок у львівській каналізації, Хігер вкотре постав перед проблемою власного першоавторства. Нагадаймо, що Хігер був лідером підземної групи. Саме його діти та дружина розчулили Леопольда Соху, золотаря, який вирішив їх врятувати. На відміну від усіх інших: журналіста Беляєва, Галини Вінд, яка приєдналася до групи вже під землею, ба навіть своєї семирічної доньки Христини, — Хігер брав активну участь у плануванні підземного порятунку задовго до безпосереднього спуску в каналізацію в червні 1943 р. Проте тепер його історія була переказана іншими людьми, а він сам перетворився з автора на героя. Тож, сідаючи за друкарську машинку в 1975-му, Хігер повертав собі голос автора. Утім, аби цей голос прозвучав і долинув до читача, знадобилось ще майже тридцять років.

Спогади Ігнація Хігера вийшли друком у польському оригіналі лише у 2011 р.¹⁰ Нова хвиля зацікавленості до історії порятунку львівських євреїв у Голокості була реакцією на художній фільм 2011 р. «У темряві» (*W Ciemności*) режисерки Агнешки Голланд. Сценарій свого фільму Голланд писала, беручи за основу науково-популярну книгу Роберта Маршала «У каналізаціях Львова», видану двічі, 1990 та 1991 рр.¹¹ Маршалу вдалося згуртувати у своїй книзі майже всі наявні на той час наративи, а також долучити до історичної реконструкції подій власні інтерв'ю з тоді ще живими членами підземної групи, як-то Пауліною Хігер чи Кларою Маргуліс (Келлер)¹². Маршал працював також із рукописом Хігера, використовуючи його як джерело для своєї історичної розвідки¹³. Очевидно, саме Маршалівські відсилання до Хігерівського «Світу в п'ятні» Голланд використала

⁷ Владимир Беляєв, «Свет во мраке», *Огонёк* 14 (1945): 8–9; *Огонёк* 15–16 (1945): 9–10; *Огонёк* 17 (1945): 14–16.

⁸ Володимир Біляїв, *Світло в темряві: львівська хроніка* (Львів: Вільна Україна, 1945).

⁹ Владимир Беляєв, «Свет во мраке», в *Граница в Огне* (Москва: Советский писатель, 1962), 244–247.

¹⁰ Chiger, *Świat w Mroku*.

¹¹ У власних дослідженнях я посилаюсь на друге видання книги: Marshall, *In the Sewers of Lvov*.

¹² Marshall, *In the Sewers of Lvov*, Acknowledgements.

¹³ Marshall, *In the Sewers of Lvov*, XII.

в назві свого фільму. Текст Хігера цитували, його заголовок вкотре позичали, проте сам текст продовжував збирати пил на полицях єрусалимського архіву.

Окрім розвідки Роберта Маршала та фільму Агнешки Голланд, у 2008 р. донька Ігнація, Христина Хігер-Керен написала та видала власні «Спогади дівчинки в зеленому светрику»¹⁴. Христина зберегла свій зелений светрик, який вона носила упродовж усього перебування в міській каналізації, і який згодом подарувала Музею Голокосту у Вашингтоні¹⁵. Таким чином львівська історія, окрім все нових і нових текстів та інтерпретацій, отримала фізичний артефакт, матеріальний об'єкт із безпосереднього локуса, де відбувались історичні події. Светрик доньки з підземелля замінив загублений у підземеллі батьківський манускрипт. А врешті-решт опубліковані спогади Ігнація в їхньому першому (і єдиному) виданні 2011 р. постали як доповнення до книги Христини. Текст став своєрідним коментарем до «светрика». Оригінальний підзаголовок мемуару «Світ у пільмі: хроніка змагань за життя» редактори видання змінили на «Світ у пільмі. Спогади батька дівчинки у зеленому светрику». Маркетинговий прийом силкувався вкотре перетворити автора на героя другого плану.

Хігер дбав про те, аби його текст не сприймали як *літературу* про Голокост, вважаючи що літературний аналіз нівелює історичну правдивість і цінність тексту як документа. У власній передмові до спогадів він стверджував, що «[ц]я розповідь [...] не є ані хронікою, ані мемуаром, радше тільки оглядом того, що ми пережили, а також оцінок нашого оточення та атмосфери»¹⁶. Хігер, все ж таки, писав мемуар, отже, працював у літературно-історичному жанрі. Він також прискіплював дотримуватися хронології. Саме завдяки хронологічній точності його наративу, текст Хігера набув вартості історичного документа-свідчення, попри тридцятирічну дистанцію від описуваних подій.

А втім, завдяки Володимирі Беляєву, історія Хігера таки перетворилася на літературний сюжет, а сам Хігер — на літературного персонажа. За іронією долі, для Беляєва хронологічний аспект також був ключовим, тільки от Беляєв ретельно редагував хронологію історії Хігера, аби підпорядкувати її радянській ідеології і радянськими

¹⁴ Krystyna Chiger, *The Diary of a Girl in a Green Sweater: A Life in Holocaust's Shadow* (New York: St. Martin's Press, 2008).

¹⁵ Див.: *United States Holocaust Memorial Museum*, дата звернення вересень 27, 2023, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1148476>.

¹⁶ Yad Vashem Archives (дані — YVA), group O. 33, file 3059, p. 1 (Testimonies, Diaries, and Memoirs Collection). Цей абзац з тексту Хігера не було включено до видання Chiger, *Świat w Mroku*.

розуміннями війни. Саме ця різниця між хронотопом історії в тексті Хігера і в тексті Беляєва є ключовою, зокрема для українського читача. Адже понад 70 років саме тексти Беляєва російською та українською мовами розповідали радянському і пострадянському читачеві історію порятунку львівських євреїв під час Голокосту. Згідно із цією, єдино доступною, ідеологічно спотвореною версією (втіленою в статтях «Огонька», повісті та романі), історія Ігнація Хігера починалась наприкінці весни 1943 р., з моменту остаточної ліквідації львівського гетто та втечі єврейської групи в підземелля¹⁷. Хігер, натомість, дав інший відлік пітьми, в яку поступово провалювалась його родина. Майже сто перших сторінок, себто третину всього Голокостного мемуару Хігера, займає період радянської окупації Львова вересня 1939 – червня 1941 р.

Достеменно невідомо, чи писав Хігер про радянську окупацію у своєму загубленому щоденнику, проте 30 років після порятунку радянська і німецька окупації продовжували бути для Хігера маніфестаціями *однієї і тієї ж темряви*: «Тлом [мого] оповідання є період двох окупацій, влаштованих двома загарбниками, у яких були різні підходи, проте одна мета»¹⁸. Хронотоп Хігерівської «пітьми» означає особливості єврейського та польського досвіду війни і Голокосту на тих територіях, що пережили подвійну – радянську та нацистську – окупацію. Незважаючи на його пізнє датування, текст Хігера стає із цієї точки зору важливим першоджерелом для дослідників Східної Європи, не лише істориків, але також культурологів, політологів і, зрештою, літературознавців. Бо ж свідомо «антилітературний» текст Хігера портретує людську трагедію на тлі двох тоталітарних режимів у той самий спосіб, що і найважливіші літературні твори ХХ ст., як-то роман «Життя та доля» Василя Гроссмана та, набагато пізніше, в іншому жанрі, «Криваві землі» Тімоті Снайдера.

Обираючи розділи для українського перекладу, я керувалась необхідністю розпочати історію родини Хігерів там і тоді, де вона розпочиналась для самих Хігерів, себто з приходу до міста «непроханих гостей» (як вони називають радянську армію) у вересні 1939 р. По-друге, мені було важливо також реставрувати ті фрагменти Хігерівської історії, які переписав Беляєв. Зокрема, момент сходження єврейської

¹⁷ Детальніше про дискусію навколо доцільності ототожнення радянської та німецької окупацій у тексті Хігера, див.: Grzegorz Rossolinski-Liebe, «Świat w Mroku and Its Reception in Ukraine», *Ab Imperio* 1 (2012): 445–451; Yaroslav Hrytsak, «My Response to Grzegorz Rossolinski-Liebe», *Ab Imperio* 1 (2012): 451–456.

¹⁸ Chiger, *Świat w Mroku*, 10.

групи до підземелля в червні 1943 р. та подальшого виживання в каналізації. Беляєв починає із цього свою розповідь, у тексті Хігера ж вона відкриває третю і заключну частину мемуару.

Розділи, обрані для українського перекладу, демонструють трансформацію «підземлі» з абстрактної метафори у фізичну реальність. Хігер, натомість, зі свідка і споглядача подій перетворюється на активну особистість, яка чинить опір обставинам і перемагає їх. Автопортрет Хігера у його ж тексті є одним з багатьох портретів — колег, друзів, знайомих, сусідів і, зрештою, членів підземної групи та їхніх рятівників. Хігер зосереджений на реакціях, вчинках і діях людей у стані екзистенційної загрози: репресій, тортур, насилля і смерті. Адже саме люди створюють темряву в той час, коли інші їй протистоять.

Якщо радянська окупація для Хігерів — морок невідомості і незахищеності, постійне передчуття загрози і небезпеки, то з моменту спуску в підземелля підземля набуває фізичних якостей: «зі світу абстрактної, але добре відчутної темряви, ми зійшли у світ правдивого, фактичного, фізичного мороку підземелля»¹⁹. Це вузький, замкнутий і часто безвихідний простір, який огортає кожного і кожену, хто в нього потрапив. Це простір, який має нестерпний запах бруду, вологості, мерзенного гниття та екскрементів. Це простір, у якому завжди холодно. Темряву підземелля можна відчутти на дотик: вона слизька, мокра і сповнена нечистот. Вона поєднує в собі водночас тишу і звуки: писк щурів, що бігають довкола, крики і постріли, що лунають з поверхні, плач дітей і всеохопний гуркіт Полтви, міської підземної річки, яка є центральною віссю на мапі підземного Львова. Темрява підземелля це також постійний страх, постійне передчуття звуків, вслухання в тишу, яка видається подекуди нестерпнішою за звуки. Адже кожен несподіваний хлюп у воді, крок чи спалах ліхтарика може означати пряму загрозу життю.

Упродовж всього тексту Хігер намагається зберігати у читача гостре фізичне відчуття навколишньої дійсності. Він не уникає описів перших фізіологічних реакцій людей на виживання в каналах, він розповідає про загострення відносин між членами групи, очевидні та неочевидні небезпеки перебування чужих одне одному людей різного віку та статі в умовах повної відсутності приватного простору. Хоч подекуди Хігер не стримується від морально-етичних оцінок співмешканців каналу, він визнає амбівалентність ролей у контексті окупації, війни і насильства. Адже дуже часто ті, хто, сподіваючись на виживання, загравав із режимом (як-то доктор Адам Лютман) або ж

¹⁹ YVA, group O. 33, file 3059, p. 2.

кидав режимові самовпевнений виклик (як-то Хаїм Вайс чи Їцхак Оренбах), часто ставали жертвами раніше за інших.

Прописуючи деталі темряви, Хігер не забуває і про світло. На відміну від Беляєва, який перетворює Хігерівський «світ» на «свет» (світло), протиставляючи його темряві як рівну величину, метафора і образ світла у Хігера розкидані в тексті окремими відблисками, промінчиками, спалахами²⁰. Коли золотар Соха знаходить родину Хігера в підземеллі серед охопленого панікою натовпу людей, «його обличчя у світлі карбідної лампи засяяло»²¹. Коли донька Хігера Крися починає згасати від довготривалого перебування в темряві й холоді, Соха бере її на руки та підносить до решітки каналу, звідки вона бачить сонячне проміння.

Окрім надії, світло у Хігера також символізує небезпеку: спа-лах сірника виказує місцеперебування групи, мерехтіння ліхтарика в темряві каналу може означати облаву. У кожному з випадків світло, так само як і темрява, неподільно пов'язане з людиною та людяністю. Текст є також локусом світла для Хігера. Акт свідчення, зокрема письмового, допомагає перемогти пільму. Так Хігер, зокрема, ставиться до вже згаданих свідчень Христини 1947 р., надаючи тексту донечки фізичних якостей вцілілої дитини: «Ще більше світла на мою історію проливає *щупляве* і просте у своїй наївності свідчення моєї доньки»²².

Такого поодинокого, індивідуалізованого світла Беляєву в історії Хігера було недостатньо, бо для радянського журналіста світло було метафорою виключно політично-ідеологічною. Це світло, яке у Беляєва радянська влада несла до вцілілих євреїв, було настільки яскравим, що «засліплювало» не лише справжніх рятівників Хігера в підземеллі, а й радянських визволителів періоду окупації Львова 1939–1941 рр. Беляєвське ідеологізоване «світло» засліпило людину в історії Хігера, перетворивши людські досвіди виживання, загибелі й порятунку на панегірик радянським «визволителям».

Зсуваючи відлік окупаційної темряви з 1941 до 1939 р. і повертаючи текстові його оригінальний початок, український переклад прагне «декомунізувати» історію порятунку родини львівських євреїв, позбавляючи її радянського наративу. У цій автентичній формі, нехай

²⁰ Гнатюк вважає, що в 1945 р. Беляєв поцупив зі щоденника Хігера сюжет та персонажів, натомість Хігер у 1975 р. запозичив у Беляєва назву для своєї історії, помилково прочитавши російське «свет» як польське «świat», себто «світ». Утім, Беляєв міг зробити таку ж помилку при перекладі з польської на українську, якщо ця назва фігурувала в щоденнику. Зрештою, «свет» на місці «світу» міг сподобатись Беляєву просто тому, що він більше пасував з ідеологічної точки зору.

²¹ Chiger, *Świat w Mroku*, 215.

²² YVA, group O. 33, file 3059, p. 2. У польському виданні слово «щупляве» не потрапило до тексту.

навіть частковий, історія Хігера в українському перекладі набуде властивої їй складності та багатогранності, на відміну від двовимірної та чорно-білої, немов би засвічена плівка, розповіді Беляєва. В умовах нової війни та окупації історія львів'янина Хігера виявиться несподівано ближчою і зрозумілішою українському читачеві.

ІГНАЦІЙ ХІГЕР СВІТ У ПІТЬМИ²³

«Непрохані гості»

Коли німецька армія вщент розбила розхвалені «збройні сили Польщі», а дипломатична змова Молотова—Ріббентропа вирішила долю країни, після десятиденної німецької навали східні землі Польщі захопив Радянський Союз (чи то пак Зрадницький Союз, як подекують злосливі)²⁴. А втім, Радянський Союз не послуговувався словами «захоплення» чи «окупація». Навпаки, удерся немов бажаний гість, наче захисник, котрий прийшов визволити пригноблений Польщею люд. Свою ганебну і віроломну окупацію Радянський Союз приніс під знаменами волі й свободи.

Товариші завітали до нас у цілковитому дранті. Вони радше скидались на армію мародерів, аніж на «непереможну збройну силу», за яку себе вдавали. Вони завітали до нас із пропагандистською кампанією, вуличними співами і танцями на площах. Ці обідранці шикували перехожих у горстки слухачів, яким розповідали, що вони, мовляв, прийшли з метою визволити нас від вікового поневолення та експлуатації, якої всі ми зазнавали в панській Польщі. Тепер, запевняли вони, усіх нас чекає райське життя, сповнене щастя та задоволення. Цим промовам і деклараціям, пропаганді й буфонаді не було меж. На кожному кроці муштрований червоноармієць-пропагандист гуртував людей своїми агітаційними промовами. Звідусіль долинали патетичні гасла, брехливі байки, вигадані факти, облудні обітниця і закорінені в бурхливій фантазії та вишколеній пропаганді пристрасні пісні про щасливу Країну Рад. «Непрохані гості» грали на гармонях, тиснули наші долоні, словом — торжествували, що прийшли ошчасливити пригноблений панською Польщею народ. Тільки от їхні слухачі не надто раділи і з жалем дивились на голодранців, які обіцяли свободу і золоті гори, і які несли це вигадане багатство своєї країни злиденним польським масам.

²³ Chiger, *Świat w Mroku*, 24–37, 210–230. Переклад українською здійснений А. Сімферовською.

²⁴ Дотепність гри слів полягає в паронімії, адже польською мовою «Радянський Союз» і «зрадницький союз» прямо римуються: *Związek Radziecki*—*Związek Zdradziecki*.

Львів'яни стримано ставились до радянських обіцянок, хоч зустрічалися і палкі прихильники комунізму, засліплені вірою в пропагандистські нісенітниці. Ці ж бо не бачили, а радше відмовлялись бачити правду, що відверто впадала у вічі. То була непохитна риса вроджених комуністів: вони дивилися на світ крізь червоні окуляри і, що б не відбувалося навколо, з разуючою впертістю підганяли довколишню реальність під ідеологію, у доречність, бездоганність та непорочність якої вони вірили беззастережно. Заради цієї самої ідеології вони терпіли фізичні й духовні тортури, зі спокоєм, погордою і навіть насолодою приймали багаторічні судові вироки та мучеництво Берези Картузької²⁵ і власну смерть. Вони вчиняли злочини, що йшли всупереч гучним тезам офіційного комунізму. Свідомі критики цієї ідеології ставали жертвами політичних вбивств (як це сталося з Ботвіним²⁶), над ними зчинялись інсценізовані судилища.

З яких прошарків суспільства походили наші хатні комуністи? Насамперед до комунізму наворачталися місцеві польсько-українсько-єврейські злидарі, неспроможні виборсатися з бідності. Вони почасти зневажали працю, вважали її пригнобленням, і — з особистих чи економічних причин — обирали безробіття. З іншого боку, до комунізму наворачтались сини та доньки багатих єврейських купців та фабрикантів. Завдяки батьківській заможності вони мали лишень «єдwabні турботи» і вели ледаче, дармоїдне життя, однак прагнули вирізнитися з-поміж інших, а тому й хапалися за політичне пропагандистське казнодійство. Нашпиговані комуністичною ідеологією, що приносила їм життєву насолоду, вони одурювали злидарів і безробітних. Висловами з нотатника агітатора-комуніста вони зваблювали неосвічених, підбурюючи їх на страйки і бунти не лише супроти влади і суспільного порядку, але почасти супроти власних батьків.

Пригадую один приголомшливий випадок, коли депутат австрійського парламенту, соціаліст др. Герман Діаманд на робітничих зборах вигукував: «Ми, голодні працівники!», плескаючи себе по

²⁵ Береза Картузька (*Bereza Kartuska*) — табір примусового утримання, збудований в однойменному містечку на території Польщі (нині на території Білорусі), який функціонував у 1934–1939 рр. В'язнями були переважно члени радикальних політичних організацій, в яких польська влада вбачала небезпеку: комуністи, радикальні польські націоналісти, українські націоналісти.

²⁶ Нафталі Ботвін (1905/08? – 1925) — польський єврей з м. Кам'янка-Бузька, активний прихильник комунізму. 25 липня 1925 р. він застрелив Юзефа Цеховського, агента польської секретної поліції. Ботвіна було арештовано безпосередньо на місці вбивства та засуджено до смертної кари. Ботвіна розстріляли у львівській тюрмі Бригідки 6 серпня 1925 р. Справа Ботвіна мала широкий розголос у пресі, зокрема єврейській. Див.: «Sąd doraźny nad Bottwinem. Co mówi oskarżony. Wynik śledztwa policyjnego. Dziś zapadnie wyrok», *Chwila* 2296 (1925).

товстому пузу, на якому виблискував золотий годинник на золотому ланцюжку²⁷. Комуністами ставали також деякі з письменників, які ставили класову боротьбу в центр своїх творів. У комуністичних колах цей різновид творчості одразу ставав бестселером, здобуваючи авторові чи авторці і читачів, і заробіток. Поза тим ключову роль у задурюванні та підбурюванні населення відігравали професійні комуністичні агітатори.

У моєму безпосередньому оточенні також з'явилися прихильники комунізму. Наприклад, пані доктор Брустігер, дружина адвоката і діяча сіоністського руху др. Нути Брустігера, Фридерик Ш., Гізеля Ка., др. Адам Лютман, Броніслав Рот та інші. Більшість з них після декількох років своєї діяльності й самі стали жертвами комуністичного режиму, а відтак зріклися власних діань, бо ж переконалися, що трапили в чужу тарілку.

Про темперамент діячів такого штибу добре засвідчує такий випадок. Доктор Францішек Буяк²⁸, професор Університету Яна Казимира, запросив до себе на філіжанку чаю своїх семінаристів, а отже й мене. Коли ж у певний момент коліжанки запропонували потанцювати, наш колега др. Адам Лютман²⁹, котрий свого часу був членом каптурового суду, стрибнув на стіл і вигукнув: «Я танцюватиму лишень тоді, коли прийде червона, кривава революція!». Виявилося, що вся його родина вдома з валізами чекала на поліцію. Власне кажучи, саме такі представники суспільства раділи приходу радянської армії, маючи на те власні причини. Росіяни ж бо рятували їх від тієї долі, яку їм мала зготувати німецька навала. Тому вони і вслухалися в промови радянських агітаторів і найгучніше аплодували їм, створюючи собі відповідний публічний образ.

Верхівкою лицемірства було оголошення народних зборів у міському Великому театрі³⁰. Представник Радянського Союзу і Української Республіки (здається, що це був секретар української комуністичної партії Хрущов), виступив на зборах із промовою, в якій виголосив, що на прохання людей, котрі проживають на східних

²⁷ Імовірно, Хігер має на увазі політика-соціаліста і парламентаря Германа Діаманта (*Herman Diamand*, 1860–1931). Проте, оскільки Діаманд помер 1931 р., спогад Хігера про його виступ на зборах мав би відноситися до кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

²⁸ Францішек Буяк (*Franciszek Bujak*, 1875–1953) – польський історик, академік, професор.

²⁹ Адам Лютман (1908–1942) – історик, член КПЗУ, працівник бібліотеки АН УРСР (1939–1941). Каптурові суди були підлілним органом судочинства на території Польщі між 1939 та 1941 р.

³⁰ *Teatr Wielki* – нині Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької.

теренах Польщі, а зокрема у Львові, Радянський Союз, під проводом Великого Сталіна, погодився взяти нас під своє крило і приєднати до Країни Рад, до великої, чудової родини свободи і щастя... І тут промовець почав сам собі аплодувати. Це було смішне збіговисько, сповнене улесливих слів облуди, обітниць і декларацій, які не мали жодного зв'язку з реальністю.

Своє казnodійство товариші підсилювали транспарантами, афішами і прапорами, а також завчасно привезеними пам'ятниками радянським особистостям. Серед них були і велетенські пам'ятники Леніну і Сталіну, які поставили на центральній площі перед Великим театром. Так змінювалось обличчя міста зсередини.

Натомість настрої серед місцевих мешканців були розбіжними. Поляки, вочевидь, толерували росіян не більше, ніж німців. Це був беззаперечний факт, а тому від самого початку поляки ставились до прибульців, яких називали бездарами і тухтями, якщо не вороже, то бодай підозріло і неприязно. Українців осяяла надія відродження власної державності, Великої Вільної України, незалежної від Польської держави, яку вони терпіти не могли і з якою безперервно боролися як з окупантом. А тому українці мислили так: нехай комуністична, але все ж таки Україна.

Натомість євреї ставилися до нових змін з великою пересторогою. Упродовж міжвоєнних років єврейська громада пережила чимало ворожих акцій: погроми, ексцеси на расистському ґрунті, академічні конфлікти, господарчі бойкоти, пікетування крамниць, а також введення *numerus clausus*³¹ у навчальних закладах. Польська громада вважала євреїв за жидокомуну, у той час як комуністи приймали їх за буржуїв та кровожерів робітничого класу. Тож найбільше євреї боялись, аби всі ворожі елементи не об'єдналися в одну антиєврейську ідеологію.

За цих нових обставин у місті активувалися профспілки, здебільшого прокомуністичні, де керівниками були ліві діячі. Вони відродили приспану до цих часів діяльність, організували все поспіхом, користаючись з підтримки нових радників. Водночас збільшився притік нових членів, переважно з таких верств населення, котрі досі цуралися профспілок. Працівники найрізноманітніших категорій і гатунків дізнались про появу нових можливостей, тому й ринули черпати з профспілкового потенціалу. Як зазвичай трапляється з неофітами, вони перетворилися на більших католиків, аніж римський папа. Вони

³¹ *Numerus clausus* – квота, яка обмежувала відсоток абітурієнтів єврейського походження в польських вишах у другій половині 1930-х рр.

повсюдно писали скарги та наклепи на своїх працедавців, доносили на них за неналежне ставлення до працівників і вигадані кривди, викрадали товари з крамниць і безперервно кусали долоню, з якої їли.

Натхненні ура-патріотичною підтримкою нового режиму, працівники увірували, що тепер усе добро належить їм, що фабрики, крамниці, промислові заклади й робітні перейдуть у їхню владу і принесуть їм стрімке збагачення. Вони утворювали робітничі комітети, відбирали у власників ключі від їхніх закладів, конфіскували товари і гроші, вривалися до помешкань власників та їхніх родин у пошуках готівки та коштовних речей, словом, відчували себе господарями всього того добра, якого не заробили. Однак цей бал на кістках не тривав довго, і це засмутило радянську владу. Адже тепер обіцяне райське радянське життя вимагало невідкладної націоналізації закладів, фабрик, крамниць, складів, з яких вивозили гуртом матеріали, товари й устаткування. Саме тому новоспечені патріоти та ентузіасти нового порядку залишались біля розбитого корита. Мурин виконав свою роботу, а несправджені надії та розчарування залишились. Надто пізно!

Націоналізація була початковим шоком, який довелося пережити львів'янам. Мешканці виживали за рахунок призбираних запасів, товарів першої необхідності та відкладених, у зв'язку з війною, продуктів. Проте на загал у місті запанував товарний голод, оскільки від усіх можливих товарів місто було «звільнено». Влада не дбала про забезпечення, бо ж переймалася вивезенням націоналізованих, чи то пак, покрадених речей. «Гості» гналися за усіляким добром. Солдати і солдатки купували все, що бачили, переважно розраховуючись свіжиною, себто консервами. Задля цієї мети вони отримали від своєї влади великі гроші. Це був доволі спритний крок: те, чого вони не подужали націоналізувати або конфіскувати, необхідно було викупити за належну ціну.

Вони шаленіли від годинників — кожен з них марив годинником і полював на нього. Одного разу я навіть бачив солдата, який причепив собі на зап'ястя вирваний звідкілясь нанометр, якого він, вочевидь, переплутав з годинником. Вони пили одеколон замість горілки, заїдали зубною пастою, купували з гардеробу особисті речі, про функцію і призначення котрих вони не мали жодного поняття. Цим вирізнялись саме радянські жінки, які приїхали услід за військом. Вони фланірували вулицями в казна-де роздобутих елегантних нічних сорочках, одягнутих замість суконь. Як же їм вдавалося поєднати усе це з пропагандистськими переконаннями про радянський добробут, фабрики годинників, вишуканих помешкань та помаранчів? Тим

часом що очі бачили — те руки хапали. Вони були ненаситні, занурені в шал привласнення усього, а тому все й зникало, наче камфора. Щодо цього вони були просто чарівниками.

Трапився й зі мною типовий випадок. На завершення гімназії мама подарувала мені срібний кишеньковий годинник марки «Етерна», знаний також як «цибуля». Він не вміщувався в кишеньці мого жилета, а тому я носив його на досить громіздкому ланцюжку в кишені брюк. Якось радянський капітан зауважив ланцюжок у моїй кишені. Запитавши, що це у мене і довідавшись, що це годинник, капітан без вагань запропонував викупити його. Заінтригований моєю відмовою, він дійшов висновку, що годинник у мене доволі коштовний, а тому на обмін він запропонував мені золотого годинника «Тіссо» і кілька сотень рублів на додачу. Врешті-решт, він пригрозив мені револьвером, якщо я відмовлюсь. Тільки тоді я показав йому свою «цибулю», і він охолонув. Але який же промовистий приклад!

Наші «непрохані гості» доречно охрестили себе як визволителі, бо ж визволили нас від усього. Закоренилися вони в нашому місті міцно і глибоко, збурили усе його життя, перекроїли все на свій манер, серця багатьох отруїли ненавистю, прагненням бунту і непокори. Лише два дні по тому, як вони вдерлися до міста, від нас пішла наша хатня робітниця, українка, адже, мовляв, не хотіла бути служницею. Пішла від нас і наша дитяча медсестра, яку ми дуже цінували і берегли як зіницю ока, хоч вона й була комуністкою, а її наречений отримав вирок за комунізм і сидів у в'язниці в Луцьку. Вона була членом нашої родини, проте, за покликом нової реальності, без тіні жалю і докорів сумління полишила наш дім, який був і її домом.

Повсюдний дефіцит і товарний голод прийшли услід кровожерливій господарці. Ілюстрацією цього були довгі черги за хлібом, чорний ринок, спекуляція, нелегальні гешефти, грабунки. У такий спосіб нова влада виконувала заповідь «всі рівні» — вона зрівняла нас із Радянським Союзом. Передусім було знецінено польські гроші, польський злотий перестав існувати, а його місце посів російський рубль. Проте анулювання злотого не скасувало попередніх зобов'язань приватних осіб, а з того, хто був винен злоті, борг здирали примусово у співвідношенні 1 злотий до 1 рубля. Оскільки мій тесть розраховувався за товар у векселях, а векселі залишились у банку, що перейшов під радянську владу, він наразі був змушений викупити ці векселі за ту ж суму, але в рублях. Так його змусили заплатити за товар, який у нього конфіскували під час націоналізації. Зрештою, заплатив за рублі, що він їх був змушений придбати, і за товар, якого не отримав.

Впроваджена в місті радянська система господарювання була сповнена викрутасів, темних махінацій, злодійства, грабунку і взаємозамилування очей. Запорукою існування стала невихованість, бо тільки вона давала змогу задовільнити життєві потреби. Девізом цих нових відносин було російське прислів'я «Блат вище наркома», а це означало, що хабар є вищою інстанцією, ніж міністерство. Хабарі вирішували все. Залежно від справи та становища особи, що пропонувала хабар, його давали або безпосередньо хабарнику, або ж через низку посередників. Гнилизна господарської та адміністративної систем нікого не дивувала, усі знали про неї – і закривали очі. Львів'яни швидко пристосувалися.

Поруч із побутовим перетворенням нашого життя влада реформувала суспільство адміністративно і політично. З міста виселили всіх представників панівного класу, «буржуїв», а саме: купців, незалежних ремісників, урядників і усіх тих, кого нова влада окреслила як непродуктивний елемент. Жертвою такої політики спершу був один мій вуйко, згодом другий і третій, потім тесть і швагер, у яких відібрали підприємства і маєтки, а самих виселили за межі міста, заселивши в конфісковані помешкання новоприбулих радянських жителів. Представникам робочого класу, себто найманим робітникам, видавали паспорти зі спеціальною відміткою-дозволом селитися в місті. Натомість усі інші, т. зв. асоціальні елементи, отримували в паспорті параграф 11, що значило виселення, а тому повинні були забратися з міста без права на роботу. Такі люди переселялися до передмість і сіл, де провадили безталанне життя вигнанців, кинутих на маргінес суспільства. Якщо ж особу з 11-м параграфом ловили в місті, то її могли тієї ж хвилини заарештувати і вислати вглиб Радянського Союзу.

У контексті обмежень прав місцевого населення, які впроваджувала нова адміністрація, особливу увагу варто приділити ревізії житлозабезпечення. Помешкання «ушільнилися» до семи метрів квадратних на особу. До кожної родини, у помешканні якої виявляли зайві квадратні метри, підселяли чужих людей, з якими власники помешкань тепер ділили кухню і вбиральню. Дуже часто це спричиняло словесні суперечки, сутички, навіть бійки. По всьому Радянському Союзу діялося те саме, проте для нас це було чимось нечуваним.

З перших днів свого прибуття до Львова радянська влада розпочала організацію робочих місць та закладів праці в місті. Повертались до життя т. зв. професійні гільдії, профспілки, які набирали працівників згідно з встановленим робочим графіком. Працівники, які мали відповідну кваліфікацію і професійні навички, також самі

зголошувалися до профспілок. На роботу приймали лише тих, чие соціальне походження пасувало радянській владі, тобто переважно люди з робочого класу. І тільки такі особи могли отримати картки на харчування, що було правдивою ознакою добробуту. До слова, здебільшого то були картки лише на хліб, бо ж інших товарів на ринку було обмаль.

Унаслідок воєнних дій кількість мешканців у місті зросла утричі й сягнула мільйона. До Львова прибуло понад пів мільйона біженців із західної частини Польщі, що тепер була під німецькою окупацією. Прибули до міста також і росіяни, які прагнули тут владарювати. У місті стало вкрай тісно. Росіяни займали помешкання виселених і тих, хто від радянської та німецької окупації втік до Румунії. Натомість біженці оселялися або там, де їх приймали за власним бажанням, або ж через систему розподілу, переважно за наявністю роботи. Наше помешкання мало чотири кімнати, отже, ми прийняли до однієї кімнати подружню пару, а до другої – біженців з Любліна, батька та двох синів³². Кухня була, звісно, спільною. Оскільки наші «непрохані гості» та захисники з пересторогою ставилися до місцевих жителів, до біженців ставилися з винятковою недовірою та ворожістю, адже ті походили із західної, все ще капіталістичної Польщі.

Частина біженців після прискіпливого відбору отримала роботу, переважно в закладах, підпорядкованих облпрому, себто обласній промисловій раді. Частину скерували на чорні роботи, проте більшість проводила робочий час у чергах, аби заробити хоч крихту підспудним торгуванням чи спекуляцією. Один із синів нашого співмешканця, затятий комуніст, десь працював, тоді як молодший син був спекулянтом, нелегально продавав цигарки, камінці до запальничок, горілку. Інший наш співмешканець став біженцем, тому що проводив літню відпустку на західних теренах Польщі. Тепер він працював на залізничних коліях, хоч і був магістром права, але його дружина, якій вдалося довести, що вона львів'янка, працювала в бухгалтерії. Так дивно радянська влада інтерпретувала їхню ситуацію.

НКВС слідувало за всім, що діялося в місті, про кожного мешканця у них була інформація, яку надавали голови домоуправління. Функціонери щодня обходили всі будинки, допитувались управляючих про деталі життя та поведінки мешканців і перевіряли домові книги. Водночас на робочих місцях діяли такі собі спецвідділи, які

³² Хіґери початково мешкали на вул. Коперніка, 12, неподалік Марійської площі (сучасна площа Міцкевича), палацу Потоцьких та старого міста. Про життя з новими співмешканцями згадує також Христина Хіґер у своїх спогадах: Chiger, *The Diary of a Girl in a Green Sweater*, 26–27.

тримали під контролем кожного працівника. За усім цим уважно стежило око НКВС, а тому навіть у найлояльніших ситуаціях служби ставилися до навколишнього середовища із великою недовірою та пересторогою, так, про всяк випадок.

Унаслідок повсюдного контролю і щоденних прослуховувань, НКВДисти чудово знали, які настрої панують у суспільстві і хто, на їхній погляд, є деструктивним елементом, а також яких, почасти превентивних, засобів слід ужити для запобігання подальшої деструкції. Задля цього існував увесь державний апарат, а кожна установа чи заклад праці мав також низку недержавних співробітників, які допомагали системі. Так, напередодні Різдва 1939 р. та Великодня 1940 р., зчинялись масові облави на біженців, яких буквально витягали з ліжок. Коли ж це ставалося вдень, то людей забирали з роботи, не даючи навіть попрощатися з родиною. Арештантів засилали вглиб Радянського Союзу: у Казахстан, Сибір, тайгу, на копальні Колими або ж до Архангельська. Там, на морозі, у холоді й голоді, засланці виконували найвиснажливішу роботу: як каторжники вони працювали в каменоломнях, на будівництві каналів, корчунанні лісів, регулюванні річок та сплавлянні деревини.

У цих жахливих таборах «made in Russia» вигнанці потерпали не лише від суворох природних умов, а й від наглядців-злочинців. У щоденних муках вони помирали від голоду та хвороб. Адже той, хто не виконував денної норми, неосяжно важкої для людини, що не звикла до подібної праці, не отримував ані єдиної кохлі пісної зупи чи шматка глинистого хліба, з яких складався щоденний раціон. Окрім знущань фізичних, люди зазнавали тортур духовних і психічних, які гнобили душу і людську гідність. За що? За те, що їхнє суспільне походження чи професійне становище були не до вподоби радянській владі, або за те, що раніше мешкали на землях західної Польщі, яка була символом ворожого ставлення до Радянського Союзу.

Майже всіх таких біженців було вивезено, горстка людей змогла уникнути заслання, почасти у фантастичний спосіб, наче в кримінальному кіно. Я знав декількох плавців з варшавського клубу «Маккабі», які декілька ночей ховалися від облави в морзі поруч із трупами. Інші ховалися в ставку Залізні Води, впродовж усієї ночі перебуваючи у воді, занурюючись, коли наближались шукачі. Я також знав одну лікарку з Варшави, котра декілька днів ховалася в анатомічній кімнаті. Увесь цей час вона нічого не їла і випорожнювалась слизом.

Моїм співмешканцям-біженцям, за якими прийшли ловці з НКВС, вдалося уникнути заслання, тому що за кілька днів до

облави вони заховалися в печері на Чортових Скелях³³. Попри те, що старший син був комуністом, він також ховався, хоча згодом будь-які наші перестороги щодо системи були йому як з гуски вода.

Чимало осіб ще до виселення покінчили життя самогубством, багато загинуло в дорозі, а ще більше зникло безвісти, не залишивши по собі жодного сліду. Переважно самогубства вчиняли ті, хто займав у Польщі відповідальні та важливі посади, адже вони відчували, яка доля на них чекає. Особливо пригноблені цим передчуттям були родини польських офіцерів або землевласників, які не встигли втекти у вересні й дістатися Румунії, або ж ті, кому пощастило втекти, але довелося залишити під окупацією свою родину.

Ось такий мала вигляд реалізація декларацій і обіцянок, урочисто виголошених радянською владою одразу після приходу до міста. Так впроваджувались у життя пропагандистські гасла і вигуки, які запевняли нас, що Країна Рад — це країна свободи, радості й щастя. Такий вигляд мала гучно рекламована рівність усіх громадян. Такий вигляд мав добробут, що гарантував життя в достатку і багатстві. Прибульці обіцяли нам небо на землі... що ж, багато, багато тисяч таки дістались неба, залишивши землю не з власної волі.

«Квочка з курчатами»

Я, моя дружина, Крися і Павел (якого ми пестливо кликали Піньо), сиділи у вузесенькому коридорі в підвалі під баракком Вайса³⁴ і мріяли лише про порятунок від пожежі. Нам нічого не вдавалось; кожен з наших планів шкутильгав, жодне з рішень не приводило до бажаного результату. Ми пригадували одне одному всі наші бункери і схрони, усі ті, що я встиг збудувати упродовж місяців у гетто, а також усі ті, які нам пропонували на арійській стороні. Будь-яка з цих можливостей тепер була під великим знаком запитання. Адже нам не йшлося про сховок на день чи два, як це бувало досі. Тепер ми шукали місця, де можна було б пережити важкі часи аж до остаточної поразки німців, а до цього було ще дуже далеко. До нас і справді долітали вісті про те, що поразка нацистів наближається, однак усе це було значно перебільшено. «Доки товстий схудне — худий здохне», — так ми казали про примарні перспективи.

³³ Чортові Скелі — пам'ятка природи місцевого значення, розташована у Винниківському лісі, на околицях Львова.

³⁴ Крися — пестлива форма імені Христина. Деінде в тексті Хіґер також називає сина «Павелек». В українському перекладі ми зберігаємо транслітеровані оригінальні форми імен. Хаїм Вайс був активним членом підземної групи, який згодом став основним опонентом Хіґера під час виживання в підземеллі.

Соха³⁵ обіцяв знайти для нас канал чи якусь бічну гілку в каналі, придатну для життя. Водночас він наголошував, що ми разом з дітьми і Кубою³⁶, нашим швагром, не витягнемо без сторонньої допомоги. А тому Соха радив нам зібрати групу з десяти людей, яким можна довіряти та в яких є матеріальні статки. Окрім цього, потрібно було облаштувати наше підземне житло, аби зробити його придатним для виживання. Соха не казав, як довго він зможе нам допомагати й у чому полягатиме ця допомога. Ми ж, натомість, уникали запитань, аби не зруйнувати планів і не ускладнювати нашої домовленості. Ми не полишали надії, що нам вдасться переконати золотарів, аби вони знайшли для нас укриття в чиемусь помешканні, можливо, у знайомих з арійської сторони, а можливо й у їх власному.

Отже, спакувавши свої пожитки, ми чекали в тісному підвалі доленосної хвилини. Через кілька днів Соха приніс нам звістку про те, що золотарі пригляділи для нас відповідний канал. Потрібно було лише очистити його від бруду і болота. Соха залишив там приготівані лопати та інструменти, ми ж повинні були відповідно одягнутись і вирушити на прибирання. Разом з Кубою і Берестецьким³⁷ ми чимало разів туди спускалися. Повертаючись з однієї з таких подорожей вузьким шляхом до нашого тунелю, позаду нас зненацька засвітилися ліхтарики і хтось викрикнув: «Стій!» — Ми зірвались і з усіх сил побігли слизьким порогом. Раптом ми побачили ліхтарики попереду. Нам здалося, що ми в оточенні. На щастя, виявилось, що попереду були наші. Вони пропустили нас до отвору в склепінні, який ми заздалегідь замаскували. Тоді вони пішли в напрямку чужих ліхтариків і голосів.

Згодом наші золотарі розповіли, що зустріли інших доглядачів каналізації, і що ті були разом з есесівцями. Вони спустилися в каналізацію після того, як в одному з колодязів знайшли повішеного німецького офіцера. Ця група поводитися утаємничено, обережно розпитуючи наших чи, бува, ті нічого не бачили, адже вони самі чули якісь голоси. Наші ж сказали, що це був ніхто інший, як вони самі, а що не реагували на окрики, тому що в темряві не бачили, з ким мають справу. На диво, недовірливі есесівці врешті-решт повірили. Тому небезпечна ситуація завершилась щасливо. Нас дивувала

³⁵ Леопольд Соха (1909–1946) – золотар, який разом з двома помічниками, Стефаном Врублевським та Юрієм Ковалівим, врятував десять євреїв, включно з родиною Хігерів. Удостоєний звання Праведника народів світу.

³⁶ Куба – коротка форма імені Якуб (Яків). Куба Лейнванд був чоловіком сестри Хігера, яка разом з їхньою із Кубою донькою загинула під час Голокосту.

³⁷ Якуб Берестецький – слюсар, який опинився у Львові як біженець, котрий утік з рідного міста Лодзь, окупованого нацистами 1939 р.

завбачливість і холодний розум наших нових знайомих. А втім, правдою також було те, що есесівці боялися самотужки спускатись до каналізації і наші голоси лякали їх не менше, аніж їхні голоси лякали нас.

Настала буремна ніч — і вибила година нуль.

30 травня 1943 року, у день, коли в 5-й гімназії відбувалося знає-не дійство, ми з Берестицьким та Кубою подалися до нашого каналу, щоб завершити прибирання. Коли близько опівночі ми повернулись, моя дружина вже знала, що есесівці, гестапівці і українська міліція оточили Юлаг³⁸, на його територію заїхали вантажівки, а довкола панує паніка.

Доки ми були внизу, до підвалу напхалося чимало людей, які передчували, що там, де ховається моя родина, існує якийсь схрон. А отже, у нас не залишилось вибору — ми взяли свої речі і рушили до тунелю, проштовхуючись крізь плач і крики людей. Через тунель ми ледве дісталися отвору, яким пхалися далі, до Полтви.

Як тільки ми опинилися на парапеті, серед темряви і гуркоту річки, люди почали кричати від страху перед звуками підземного світу. І тут нас спіткало перше нещастя — Куба, якого звідусіль штовхали, послизнувся на парапеті. Я ледь встиг схопити і витягти його з води, проте рюкзак з нашими найціннішими пожитками впав до Полтви і поплав за течією. Нас оточували крики, примножені відгомоном у камінних склепіннях. Люди раз по раз падали до річки, діти пишали, вода гуркотала, всі у відчаї перли вперед, у невідомість, куди штовхали їх одночасно інстинкт виживання і самознищення. Ми жодним чином не передбачали такої жакливої і небезпечної ситуації.

Врешті-решт, ми дісталися місточка, який провадив на інший бік Полтви, туди, де була наша схованка. Натовп людей валив за нами. Нам ніяк не вдавалося від них відкараскатись, а отже, ми не могли дістатися своєї криївки. Зрештою, сподіваючись хоч на крихту удачі, разом з Кубою і Берестицьким, шестеро з нас повернули у протилежному напрямку, супроти натовпу переляканих людей. Замість того аби йти вгору уздовж річки, ми пішли ліворуч і вниз, аж доки за кілька десятків метрів нам не трапився отвір до невеликої печери, до якої ми

³⁸ Юлаг або Юлаг Р-В (букв. *Judenlager* — єврейський робочий табір) — статус львівського гетто із січня 1943 р., коли було ліквідовано Юденрат та більшість єврейського населення, а територію початкового гетто радикально зменшено. Ліквідація Юлагу та остаточне знищення львівських євреїв розпочалося 1–2 червня 1943 р. Див.: Christopher Browning, et al., eds., *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*. In 7 vols. (Bloomington: Indiana University Press, 2012), 2: 804–805.

влізли. Стіни цієї печери були вкриті шарами павутиння, під нашими ногами було болото, а довкола безліч шурів. Зі свічкою в руках, стояли цілковито безпорадні і розгублені. Раптом почули жохливий крик, постріли і вибухи. Берестецький вийшов з печери, а коли все затихло, Куба сказав, що іде подивитись, що відбувається.

Куба пішов, а ми чекаємо, чекаємо, а він все не повертається. І раптом, посеред тиші, чуємо крик. Я кажу, що це кричить Куба, залишаю дружину з дітьми в печері, а сам іду його шукати. Чую, як він волає, з ліхтариком в руці поспішаю до нього, аж доки не бачу, як він потопає у темних водах річки. Я скинув йому ремінь від штанів. Після довгих змагань з водою, Куба зрештою схопився за ремінь — і тоді мені вдалося його витягти.

Увесь цей час дружина з дітьми ціпеніли від холоду і страху перед шурами, що гарцювали довкола. Вона затуляла дітей своїм тілом і чекала на мене. Тиша довкола була такою нестерпною, що вона сказала: «Діти, тата більше немає». Вони чекали, доки догорит свічка. Тоді ж з переляку, що шури кинуться на них, моя дружина взяла дітей на руки і вилізла з тієї діри. У темряві, аби не впасти у воду, вони йшли по вузькому і слизькому парапету уздовж стін підземного склепіння. Крися раз по раз зісковзувала ніжною з парапету, а дружина її витягала, з іншого боку притискаючи до стіни Павла.

Раптом вона побачила світло ліхтарика і подумала, що це гестапо. Вона зітхнула з полегшенням, бо ж їй здавалося, що немає нічого страшнішого за цей підземний жах. Коли вона почала гукати «Гало! Гало!», я з подивом упізнав її голос. Я був переконаний, що вони сидять там, де я їх залишив. А тому ми з Кубою вирушили в напрямку, звідки долинав голос, аж доки не знайшли їх усіх, пригнічених і наляканих. Дружина майже втрачала свідомість.

Ми знову почули голоси і побачили кружляюче світло ліхтарика. Це був розпізнавальний сигнал наших золотарів. Виявилось, що це Берестецький, який відлучився і зник у натовпі, а наразі повертався, аби нас відшукати. Він розповів, що Соха також є тут, у каналі, і що він поспіхом прибіг, як тільки-но дізнався про акцію в Юлазі. Цього разу на нього чекала несподіванка, адже під землею він наткнувся на чималу кількість людей, які блукали каналізацією, падали до річки і тонули в її водах.

Посеред цього шалу Соха відшукав Берестецького. Поруч із ним був також Вайс, його мати і кілька вкрай спантеличених осіб. Вони благали, аби Соха допоміг їм, але він обіцяв зробити це лише за умови, що вони знайдуть мене, мою дружину та моїх дітей. Соха наказав

Берестецькому, добре обізаному з топографією каналу, аби той шукав «квочку з курчатами». Так Соха називав мою дружину та дітей. Берестецький знав приблизне розташування тієї дірки, в якій ми заховалися, а тому вирушив у тому напрямку. А тоді вже відвів нас туди, де чекав Соха.

Польдзю³⁹ стояв у товаристві кількох людей. Коли він побачив нас, його обличчя у світлі карбідної лампи засіяло. Він дуже обережно провів нас до бічного каналу, де ми ховалися раніше, коли Гжимек⁴⁰ влаштував у таборі попередню акцію. Яким же був розпач Сохи, коли він побачив, що в цій схованці заховалось понад сімдесят осіб. Він не мав жодного поняття, що робити з такою кількістю людей, бо ж заопікуватись такою великою групою більше, ніж на день, було неможливо. Він також не знав, як відокремити нас від цього натовпу. Соха сердився на Вайса, вважаючи це його провиною. Ми з Сохою одразу зрозуміли, що за додаткову плату Вайс намовляв людей триматися біля нас. Проте Соха був непохитним і заявив, що допомагатиме лише родині Хігера і тим, хто цій родині допомагатиме. І все ж, ми всі залишалися в цій каналізації, бо в жодного з нас не було іншого виходу.

Канал розташовувався доволі далеко від нашого отвору в склепінні Полтви, а шлях до нього був дуже складним. Тепер ми сиділи точнісінько під маленькою площею на перехресті вулиць Цебульної і Божничої⁴¹, де біля ритуальної лазні розташовувалися рундуки з хлібом. Ми тулилися до купи при світлі свічки, закуті у власні думки про те, що буде далі. Через тисняву ми не бачили шурів, бо ті поховалися, але нам також почало бракувати повітря. А тому ми мусили загасити свічки, аби вони не забирали кисень. Темрява гнітила нас ще дужче. Ми постійно дослухалися до голосів, але чули лише шум річки. Соха залишив нас і пішов до своїх. Було страшно, що він не повернеться,

³⁹ Польдзю, Польдек – пестливі форми імені Леопольд. Так члени групи називали між собою Соху.

⁴⁰ Юзеф Гжимек (або Гжімек) (*Jozef Grzimek*, ?–1950) – гаубштурмфюрер СС, комендант Юлагі у Львові, який вирізнявся особливою жорстокістю. Гжимек також був дотичний до ліквідації гетто або Юлагів у Раві-Руській, Золочеві, Плашові та ін. У січні 1949 р. він був засуджений у Варшаві, помер 1950 р. у в'язниці. Хігер присвячує Гжимеку найдовший розділ у своїх спогадах, намагаючись подати найповнішу інформацію щодо військової кар'єри злочинця. Див.: Chiger, *Świat w Mroku*, 166–182. На думку Олі Гнатюк, спогади Хігера, що мають характер обвинувачення, базовані на участі Хігера як свідка в судовому процесі над Гжимеком у 1949 р. Див.: Гнатюк, «Світ(ло) в темряві», 168–169.

⁴¹ Вулиці Божничича (сучасна вул. Сянська) та Цибульна (сучасна вул. Стара) розташовані поруч Великої передміської синагоги, яка зазнала руйнувань у вересні 1941 р. та була остаточно знищена в 1943 р. Див.: Юрій Бірюльов, ред., *Єврейська архітектурна спадщина Львова* (Львів: Видавництво Старого Лева, 2022), 35–38.

що його колеги злякаються непередбачуваної ситуації, у якій ми всі опинилися.

Тим часом у Юлагу Р-В минала остання ліквідаційна ніч 1 червня 1943 року. За кілька годин до початку ліквідації всіх єврейських поліціантів видворили з території табору, мовляв, необхідно допомогти гестапівцям провести акцію, що тривала в провінції. Насправді ж їх випроводили з Юлагу, аби запобігти можливому єврейському збройному опору. Водночас решту мешканців табору затуманили знаним театральним дійством⁴². Позбувшись усіх перешкод, гестапо розпочало ліквідаційні заходи, які тривали кілька днів поспіль.

Усіх без винятку людей пакували до вантажівок і вивозили до Янівського концтабору. Кожен найменший закуток було ретельно обшукано, а всі схованки і бункери було доволі швидко викрито. Часом ті, хто ховався, не витримували психічно. Підвали затоплювали, а у схованки, куди важко було дістатися, кидали гранати. На вулицях лежали трупи, а помешкання були всипані пір'ям з розпоротих подушок і перин. Пізніше я довідався, що Гжимек тоді бігав розлючений, бо ж не міг відшукати мене серед цього апокаліпсису. Він хотів сповнити свою власну обіцянку розстріляти мене особисто. Через кілька днів вбивчого гвалту Юлаг підпалили. Жодна жива душа звідти не врятувалась. Коли двадцять один місяць по тому ми йшли на руїни гетто разом з редактором тижневика «Огонёк» [Володимиром] Беляєвим⁴³, то й досі ступали по людських кістках.

Упродовж перших трьох днів, доки в Юлагу шаленіла акція, наша група втікачів перебувала в бічному каналі під площею на перетині вулиць Божничої, Цебульної і Пелтевної. Звідти, крізь ґрати водостічних каналів, до нас долинали ледь чутні звуки життя. Як нам згодом розказав Соха, над нами були рундуки з хлібом. Вони стояли безпосередньо на місці колишніх єврейських шинквасів, де торгували колись славнозвісним хлібом Куліковського⁴⁴. Тепер там не було ані єврейських крамарок, ані хліба Куліковського, рецепт якого зник з поверхні землі так само, як і його творці, пекарі Бохнер і Ціммерман.

⁴² У переддень ліквідації Юлагу Гжимек влаштував у таборі концерт, для якого він сам написав п'єсу та музику до неї. Див.: Marshall, *In the Sewers of Lvov*, 40.

⁴³ Тут Хі'єр помилково називає Беляєва Віктором. Прикметно, що Беляєв також згадує їхню прогулянку в лютому 1945 р. на територію колишнього гетто, нею він завершує свою версію історії. Див.: Беляєв, «Свет во мраке», *Огонек* 17 (1945); Беляєв, «Свет во мраке», в *Граница в Огне*, 244–247.

⁴⁴ «Куліковський хліб» згадується також у колісковій з фільму «Тільки у Львові» («*Tylko we Lwowie*»), знятого 1939 р. у Львові за участю «Щепка» (Казимир Вайда) і «Тонька» (Генрик Фогельфенгер), зірок місцевого радіо «Весела львівська хвиля» (*Wesoła Lwowska Fala*).

Три дні поспіль Соха і Врублевський приносили нашій підземній громаді якусь поживу, тоді як Ковалів залишався на поверхні. Однак подальше утримання сімдесяти осіб було неможливим. Соха сказав нам про це відкрито. Він вирішив відібрати деяких з нас і відвести в інше місце. Решта ж мала подбати про свій порятунок самотужки. Саме так утворилась група з двадцяти однієї особи, серед яких були ми, Куба, Берестецький, Вайс з матір'ю і ще кілька його поплічників, у яких, на переконання Вайса, було достатньо заощаджень для утримання. Як виявилося згодом, Вайс значно перебільшував. Про особу Вайса красномовно свідчив хоча б той факт, що він рятувався втечею, залишивши в таборі на поталу долі свою дружину та доньку. Обидвох бачили згодом у Янівському концтаборі напередодні ліквідації.

Однієї ночі (а ми не відрізняли ночі від дня) Соха і Врублевський перемістили нашу групу до каналу під площею обабіч костелу Марії Сніжної⁴⁵. Здається, це було в ніч з 4 на 5 червня. То була площа Марії Сніжної, до якої вели сходи від рогу Краківської площі, а також вулиці Жовківської і Костельної⁴⁶. Це був довгий шлях, адже він пролягав від вулиці Божничої, через Пелтевну, Вагову, площу Голуховських під Великим Театром і Краківську площу⁴⁷. Наша група, що ланцюжком крокувала уздовж парапету, скидалася на кавалькаду упирів, що марширує в темряві за Сохою, який тримає в руці карбідний ліхтар. Посередині нашої ходи до нас долучився Врублевський ще з одним ліхтарем. Ми йшли повільно, крок за кроком, адже не знали дороги, а слизький парапет подекуди підтоплювали стічні води. Рови з нечистотами доводилось обережно перестрибувати, аби не спіткнутися і не впасти до річки. Соха щоразу повідомляв про чергову перешкоду, а ми вже передавали застереження ланцюжком далі.

Власне так, після довгої подорожі, ми дісталися бічного каналу. Цей канал мав форму еліпса, довша вісь якого складала сто двадцять, а коротша — п'ятдесят сантиметрів. Цей еліпс звужувався донизу, утворюючи вузьке гостре завершення, тож ходити можна було лише переставляючи стопи уздовж. До того ж постійно прибувала стічна вода. Оскільки нас було чимало і ми крокували одне за одним, ми

⁴⁵ Костел Марії Сніжної (XIV ст.) сьогодні належить греко-католицькій парафії Львова та має назву Церква Матері Божої Неустанної Помочі.

⁴⁶ Вул. Костельна — сучасна вул. Гонти; вул. Жовківська — сучасна вул. Богдана Хмельницького. На перетині цих вулиць, з одного боку — колишня Краківська площа (сучасна назва — площа Ярослава Осмомисла), а з іншого — кам'яні сходи ведуть до костела Марії Сніжної.

⁴⁷ Вул. Божничка (сучасна Сянська), вул. Пелтевна (сучасний пр. Чорновола), вул. Вагова (назву збережено), площа Голуховських (вул. Торгова) та Краківська площа (пл. Ярослава Осмомисла) творять гакоподібний маршрут позаду Великого театру.

перешкоджали нормальному плину води, а тому вона почала збиратися довкола нас, сягаючи мало не стегон. Цією трубою ми рухалися від площі Голуховського, через Краківську площу, аж до того місця, де з бетонної труби завширшки п'ятдесят сантиметрів, із триметрової висоти водоспадом лилася вода з бічного каналу. Над нами був люк із підйомними скобами. Соха видряпався нагору перший, вліз до тієї труби і вже звідти подавав кожному руку і витягував нагору. Внизу стояв Стефко [Врублевський] і підсаджував кожного з нас до першої скоби. Це як акробатичний номер у цирку. Згодом ми дісталися до низької труби, уздовж якої ми лізли рачки, пригноблені борсанням у болоті й нечистотах. Нарешті ми дісталися якогось більшого, вищого каналу з нішею в стіні. Тут Соха повідомив нас, що це кінцева зупинка нашої подорожі і що тут нам буде найзручніше ховатися.

Страшно й згадати, що то був за канал. Під нашими ногами текли смердючі стічні води, а згори завивав вітер. Було до болю холодно. Ми розклали свої пожитки та почали влаштовуватись. Текло з підлоги, текло згори і з боків, ми ж всілися на камінні, що його принесли для нас наші золотарі. Згорблені й виснажені, ми сиділи в цьому смороді серед шурів, тримаючи дітей на колінах. Інші ж сідали, де тільки могли знайти місце. Тільки зараз ми роззирнулися довкола і роздивилися одне одного, нещасних щасливців нашої групи. А отже, окрім мене та моєї родини: дружини, дітей та Куби, ми були знайомі з Берестицьким, Вайсом і Кларою Келлер⁴⁸ – молодого дівчиною, про яку ми нічого не знали і яка прибилася до нашої групи, коли ми залишали канал під Божничою вулицею. Клара тоді припала до моєї дружини, казала, що приймає її за матір і благала, аби ми взяли її із собою. Дружина звернулася до Сохи із цим проханням, дівчина залишилася з нами.

Решта товариства була нам абсолютно незнайома. Дехто з незнайомців поводився доволі відштовхуюче. Але так вже склалася доля, що тепер ми були однією громадою. Згодом виявилось, що Вайс, забувши про дружину і доньку, взяв із собою молоду дівчину Галину Вінд, свого кумпля Шмультка Вайнберга з дружиною, а також двох братів: Хаскіеля та Їцхака Оренбахів. Я не знаю, чим він керувався у виборі цього товариства, але він довго переконував Соху, що їх потрібно взяти. До того ж Соха також вибрав Мундека Маргуліса, перукаря за професією і махінатора за покликанням, а також такого собі доктора Вайса. Ці двоє незнайомих дівчат і троє чоловіків долучились

⁴⁸ Клара Келлер – вціліла членкиня підземної групи. Невдовзі після порятунку Клара побралася з Мундеком Маргулісом, який також був серед тих, кого врятував Соха.

до нас мало не силоміць, благаючи, аби їх узяли. Вони нам особливо не подобалися, адже ми нічого про них не знали. Але вже сталося, як сталося. Під опікою трьох золотарів наша група розпочала нове життя в каналі під площею костелу Марії Сніжної.

Соха і Врублевський щодня приносили нам хліб, ковбасу і воду. Ми платили за це дорого, дуже дорого⁴⁹. Але ж — ми жили. Кошти на утримання збирали між собою лише чоловіки. Я платив більшу частину, за шістьох осіб, тоді як деякі з групи не платили взагалі нічого, бо не мали ані копійки. Я не хотів, щоб Соха знав про це. Він був надто спритним і практичним, але також легковірним і добродушним, тож вірив улесливим словам Вайса і братів Оренбахів. Я не хотів псувати йому цієї ідилії, а тому не брав участі в цих розмовах. Я не мав нічого проти, коли Вайс брав від Сохи принесену їжу, але мене дратувало, коли Вайс віддавав цю їжу для подальшого розподілу своїй підопічній Галині Вінд. Сиділа ця, що там казати, королева, і з великої своєї ласки ділила поміж нами питну воду, шматочки хліба і ковбаси. У той час, користуючись заступництвом Вайса, Галина поводитись дуже зверхньо.

Коли Соха і Врублевський приносили їжу, Ковалів залишався на поверхні й пильнував, аби все було в порядку. Соха розповідав нам про долю Юлагу і тієї групи людей, яка залишилась під вулицею Божничою. Не маючи засобів до виживання в каналізації, вони повернулися назовні. Звісно, усіх їх було вбито. Польдек також розповідав нам про остаточне винищення євреїв, які переховувались «під арійськими документами» і яких виказували польські та українські сексоти, і про те, як місцеве населення грабувало залишки єврейських маєтків.

А ми жили, хоч потерпали від холоду і спраги, бо води бракувало, а сморід давався взнаки. До розподілу групи ми мали невелику кількість води — три чверті склянки на добу. Ми з дружиною не пили своїх порцій, бо залишали дітям. Весь час сиділи на камінні, тримали дітей на колінах, я — донечку, дружина — сина. Так, пригорнувшись, вони спали. Від сидіння на камінні ми довгий час мали на сиднищах чорні плями від кривавих синців. Часом спрага примушувала пити стічну воду. У всіх нас був страшний пронос, з нас просто лилося. Найгірше почувалася Крися. Не знаю, що саме провокувало наш стан: вода, хробаки, яких було повно довкола, чи бактерії, якими було насичене повітря. Діарея виснажила нас усіх до краю. До того ж нам дошкуляли шури, яких потрібно було постійно відганяти.

⁴⁹ Marshall, *In the Sewers of Lvov*, 74–75.

Діти не могли пити холодної води, тому я виблагав у Сохи, щоб той приніс нам спирт. Я запаливав його в бляшанці з-під сардин і на цьому вогнику в кухлику кип'ятив воду. Ми сиділи тихо, бо неподалік були ґрати і стік до каналу, а канал був три—чотири метри під землею. До костелу над нами приходили люди, які молилися в тиші, а тому будь-який гучний звук міг відлунитися в каналізаційному отворі. Ми чули голоси на поверхні доволі добре, тому самі говорили пошепки. На свято Божого Тіла, близько 10 червня, перед костелом відбувалося урочисте дійство. Ми чули весь його перебіг, а Крися слухала, як бавляться діти, як вони збирають квіти на траві перед костелом, як вони співають. І сумно, дуже сумно було нашої дитині.

Так ми дивом прожили п'ять тижнів. Нас було двадцять один — украй розрізнене товариство. Соха був невдоволений таким станом речей, зокрема тому, що деякі з присутніх вирізнялися недисциплінованістю та божевільними забаганками, яким наші помічники не могли зарадити. Через це під час кожного візиту в підземелля золотарі наголошували на тому, що рятують мою родину, інші ж користають із цього, а тому повинні пристосуватися. Ті ж, незадоволені, вважали, що за їхню плату належить краще та більше їх годувати. Їм замало було, що їх порятували від загибелі, вони ще й нарікали. Це пригнічувало Соху та знеохочувало його докладати подальші зусилля. Лише образ «квочки з курчатами» стримував їх, аби не залишити нашу групу на розсуд долі, як говорили нам наші помічники. Дійшло до того, що Вайнберг, Іцик Оренбах та ще двоє їхніх приятелів почали шантажувати Соху, лякаючи його та інших, що через голод вони вийдуть на поверхню, а спіймані німцями, викажуть усіх. Суперечки із Сохою траплялися дуже часто.

Шмуть Вайнберг, Іцик Оренбах та двоє їх кумплів були особливо неприємними суб'єктами. Вони сторонилися нас і пошепки щось зацікавлювали. Вони обшукували наші речі, обмацували наш одяг, дошукуючись захованих грошей та інших скарбів. Одного дня, коли Павелек плакав, вони хотіли його задушити або застрелити, тому що боялися, що дитячий плач нас викаже. Я бачив, до чого все котиться, а тому вирішив розповісти все золотарям. Тож, коли був час розраховуватись за черговий день, разом із грішми я потай вклав у руку Сохи записку, у якій доповів, що нам погрожують зброєю і вбивством Павла, а може, й цілої родини.

Ми завжди чули, коли наші золотарі йдуть до нас. Відгомін їхніх кроків у трубах сповіщав нас про їхнє прибуття за добрих пів години. Вони спускалися до каналу з двох різних сторін, аби не викликати

підозри, а надто тому, що кожен з них ніс по дві сумки з хлібом. Ковалів, натомість, завжди залишався вартувати на поверхні, біля каналізаційного люку. У них також був заздалегідь узгоджений план дій щодо виправдання своєї праці, вони носили при собі інструменти, карбідні лампи, одягались у робочі костюми й гумові черевики, які сягали стегон, а в разі чого мали викинути торби з хлібом у річку. Одного разу трапилась з ними пригода. Вони хотіли опуститися до каналу через люк на вулиці Концік⁵⁰. Їх зауважив гестапівець, то ж вони жбурнули торби до води і почали з ним лаятися, що через нього, мовляв, втратили мішки з цементом і тепер не можуть працювати.

У трубах вони лазили рачки, тримаючи торби в руках, а ліхтарик — у зубах. Вони діставались до нас задихані й втомлені, бо ж ця подорож неабияк виснажувала. Зрештою, ми самі в цьому переконалися. Соха розповів нам, що колодязь на Ринку, з боку Капітульної площі⁵¹, має шпарину, з якої в поперечний канал стікає чиста вода. Я одразу вирішив, що ходитиму туди по воду. А отже, я лазив рачки крізь овальні труби, висота яких сягала сімдесят, а ширина — сорок сантиметрів. Чайник я, крізь хусточку, носив у зубах. Шлях від нашого каналу до колодязя пролягав попід усією Краківською вулицею і увесь Ринок, загалом понад півтора кілометра. Труба була такою вузькою, що я витер об її стіни свою сорочку аж до кривавих ран на плечах. Коли я набирав повний чайник — рушав у зворотному напрямку... задом наперед. Труба була настільки вузькою, що я був не спроможний обернутися. Цей номер з водою відбувався щодня, тривав дві години і був у край небезпечним, бо під час дощу труба наповнювалася водою. Я ризикував потонути під час кожної такої подорожі.

Повертаючись до історії з погрозами в бік Павелка. Минуло дві години, відколи я передав записку Польдеку. Раптом чуємо: шум у трубі. Ми не знали, що це, адже наші вже відвідували нас. Може це інші золотарі, які прийшли по нас, бо хтось нас виказав. Ми сиділи, закам'яніли від страху, не маючи жодної можливості втекти, бо ж ми були відрізані від каналізаційної мережі. І тут з'явилися Соха і Врублевський, з револьверами в руках. Наказали тим негідникам підняти руки вгору. Зажадали, аби ті здали зброю. Відібравши зброю, Соха і Врублевський оголосили, що за кожну ворожу дію супроти моєї родини виконавців буде покарано смертю. Укотре нагадали, що рятують нас усіх лише завдяки «квочці з курчатами». Ці типи обіцяли виправитись, навіть каялися, проте відносини між нами залишились

⁵⁰ Сучасна вул. Миколи Костомарова.

⁵¹ Сучасна площа Катедральна, розташована в південно-західному напрямку від Ринку.

напружені. Загальна атмосфера була геть неприємною. До боротьби за виживання додалися внутрішні конфлікти, яких не мало б бути в нашій ситуації.

Одного дня, на прохання двох дівчат, які не могли витримати життя в каналі, Соха і Врублевський вивели їх на поверхню в районі Снопкова⁵². Дівчата мали самотужки порятуватися, чи то в когось на арійській стороні, чи то з партизанами в лісі. Ми проводжали їх обіймами і найтеплішими побажаннями, а через кілька днів золотарі дізналися від місцевих мешканців Снопкова, що обох дівчат схопили і вбили.

Однак ці новини не остудили намірів наших невдоволених, звиклих до бурхливого життя на поверхні. Забувши про долю дівчат, вони вирішили залишити підземелля. Забажалося їм суниць зі сметаю! Із цієї причини Шмуклек Вайнберг, Ізьо Оренбах, Вайс і ще три їхніх кумплі таємно від нас вийшли з підземелля. Вони замислювали втечу давно і лишень чекали слушної хвилини. Можливо, вони вважали, що золотарі не дозволять їм піти, остерегаючись зради. З іншого боку, я вважаю, що коли б вони наполягали на своєму, робітники зрештою вивели б їх у безпечний спосіб. Однак вони вчинили інакше. Як наслідок, їх схопили за містом, на виході з Полтви, і розстріляли на місці.

Ми не могли зрозуміти вчинок Вайса, який залишив на поталу долі не тільки дружину та доньку, а й свою стареньку матір, без жодних засобів до життя, у важких підземних умовах, серед чужих людей.

Наприкінці червня починався сезон злив, а отже, вода стала заповнювати каналізаційні труби. Інколи, якщо злива була затяжною, Полтва сягала стелі. Наші подорожі до питної води ставали надто небезпечними. Тому золотарі знайшли для нас інший, складніший, проте безпечніший шлях. Потрібно було пролізти певний відрізок шляху крізь труби, а тоді зійти до Полтви, перейти вздовж парапету до завулку під площею Голуховських, обабіч колишньої школи Рея і тоді вже видряпатись на гору, углиб бічного каналу, де була тріщина у водогоні. Ми ходили по воду раз на день, перед приходом Сохи і Врублевського. Встановили між собою зміни і завжди ходили удвох.

Так минув перший місяць нашого переховування під землею, в умовах гірших за печерні, бо ж печерні люди могли пересуватись, виходити назовні, а самі печери були просторими і зі свіжим повітрям. Ми ж бо сиділи в брудному, смердючому каналі, де гуляли вітер і шури, де по камінню повзали хробаки, а ми сиділи на цьому камінні

⁵² Снопків (*Snopkowie*) – район Львова неподалік Стрийського парку та парку Залізна Вода.

цілодобово: холодні, голодні, у темряві. До того ж в постійному страху, що нас викриють.

Одного дня я пішов з Берестицьким до бічного краю каналу — почистити і зробити його придатнішим для нашого перебування. Коли ми повернулись, виснажені відкопуванням мулу, який накопичувався впродовж років, прийшла моя черга іти по воду. Але Куба вперся, що піде замість мене, бо я дуже втомлений, і таки пішов, узавши із собою Хаскіеля Оренбаха та Мундека Маргуліса, якому Соха дав прізвисько «Корсар»⁵³. Це прізвисько так і залишилось з Мундеком. Своїм виглядом, рухами і мімікою він нагадував героїв із пригодницьких фільмів про піратів.

Отже, вирушили утрюх. Шлях був далеким. Їх раптово спіткав сильний наплив води, зумовлений непередбаченою грозою. У ту хвилину, коли Куба набирал воду, сильний струмінь води повалив його з ніг і потягнув за собою. Так потонув Куба Лейнванд, чоловік моєї сестри, яка загинула з їхньої донечкою Інкою в серпневій акції⁵⁴. Йому наче судилося загинути у водах Полтви, адже, як я пригадував раніше, коли ми тільки зійшли до підземелля, він послизнувся і майже впав у воду, а пізніше таки упав і потонув би, якби я його не врятував, кинувши йому свій ремінь. Тепер, коли затявся порятувати мене, смерть таки наздогнала його.

Куба був нашою першою жертвою в підземеллі; його загибель стала для нас страшним потрясінням. Коли Хаскіель і Корсар принесли нам цю звістку, нас охопив розпач. Соха також дуже побивався через історію з Кубою. Він полюбив мого швагра за вміння культурно та достойно поводитись у будь-якій ситуації.

Окрім подорожей по воду, упродовж перших чотирьох тижнів ми пролазили крізь отвір у склепінні Полтви і звідти виповзали до бараку, де колись мешкав Вайс. Завдяки цим втечам Берестицький з Корсаром і Хаскіелем декілька разів приносили якийсь посуд, два примуси та інші дрібниці, які залишилися після грабунків. Вочевидь, для тих, хто грабував єврейські помешкання, ці речі не мали жодної вартості, проте в нашому примітивному підземному господарстві вони були конче необхідні. Одного разу хтось у Юлагу побачив Хаскіеля крізь вікно. Йому вдалося втекти, проте коли ми вибралися до бараку

⁵³ Це прізвисько залишилось з Мундеком на все життя. Беляєв також послуговується ним у своєму тексті.

⁵⁴ Т.зв. «серпнева акція» 1942 р. була однією з найкривавіших нацистських акцій за весь час німецької окупації Львова. Жертвами цієї акції стали понад 42 000 єврейських чоловіків, жінок та дітей. Див.: Browning, et al., eds., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 2: 803.

наступного разу, тунель було засипано, а отвір забито дошками. Корсар і Берестицький докоряли Хаскієлю за його необачність, довго не хотіли йому цього пробачити.

Наприкінці п'ятого тижня нашого життя в підземеллі під костелом Марії Сніжної трапився переламний момент. Якими б важкими не були умови, а все ж ми були щасливі, бо були живі. Аж раптом сталося щось непоправне. Якось я повисів сушитися свої ушцент промочені черевики на шибі від ґратів, що закривали стічну трубу у наш канал. Мені подумалось, що під вітром вони швидше висохнуть. Лихий мене поплутав, бо саме того дня інші золотарі оглядали всі стічні канали в нашій околиці. То ж коли один з них здійняв вуличний люк, то побачив черевики, які висіли на скобі. Не зволікаючи, цей чоловік спустився вниз. Ми завмерли в тиші. Золотар нічого не бачив і все могло б добре закінчитись, коли б цієї миті, невідомий того, що відбувається, д-р Вайс⁵⁵ не запалив цигарку. У миттєвому зблиску запальнички золотар розгледів постать. Він схопив мої черевики і шмигнув нагору. На поверхні одразу ж зчинився галас, мовляв, у каналі є жида. Тепер ми були у великій небезпеці. Ми похапцем зібрали свої речі, хто що міг, і втекли зворотним шляхом, туди, звідки ми прийшли. Ми знову повзли уздовж поперечної труби, потім спускалися попід водоспадом, який маскував прохід до нашого каналу, і так аж до округлої труби. Шлях був настільки важким, що якби хтось і йшов до нас бічними каналами, то не зміг би до нас дістатися. Той канал був ідеальною схованкою. Ми сподівалися, що еліпсоїдна труба порятує нас від переслідування.

Ми рушили, охоплені панікою. Шлях пролягав під невпинним струменем води. Йдучи по громіздких дерев'яних балках, моя дружина, в якій сильно набрякли ноги, спіткнулась і впала. Своім тілом вона заткала трубу і затримала течію. Перед нею, як перед дамбою, почала збиратись вода, її рівень зростав, ризикуючи затопити нас усіх. А моя дружина так впала, що не могла видобути однієї ноги з-попід іншої, навіть підвестися не могла. Вода почала сягати наших уст. Ми розуміли, що кінець близько і що ми загинемо в такий безглуздий спосіб. Раптом здалека ми почули голоси й побачили відблиски ліхтариків. Ми почали кричати: «Соха, рятуй!». Так, це були наші, вони довідалися про все і вирушили на наш порятунок. Вони витягли мою дружину з пастки, і ми рушили далі. Коли ми дісталися Полтви, то на її березі зійшлися на нараду. Ми розповіли їм, що сталося, а вони

⁵⁵ Окрім Хаїма Вайса, який загинув під час спроби виходу з каналізації на поверхню, серед членів підземної групи був його тезко, д-р Вайс.

нам – про ситуацію на поверхні. Виявилося, що наш канал вирішили обшукати, і якби не залишені речі, то робітнику, який нас викрив, не повірили б. Усі ж бо подумали, що йому примарилось. Зрештою, шукачі не могли втямити, куди ми зникли, а золотар сказав, що постать, яку він побачив, була примарою.

Наші помічники вирішили заховати нас деінде. Тимчасово переселили нас до отвору бічної гілки каналу, діаметром сорок сантиметрів. У професійній говірці такі труби називали «сороківка». На іншому кінці цієї труби була печера – каземат. Нам наказали сидіти тут у повній тиші, бо ж над нашими головами розташовувалося подвір'я перед будинком Скарбека, на перетині вулиці Рутовського та Краківської площі, де перед війною був клуб «Погонь»⁵⁶. Ми чули все, що діялося нагорі, а вода з водогону лилася просто нам на голови. Становище було небезпечне, бо нас могли без зусиль почути знадвору. Соха, Врублевський і Ковалів самі пішли на те подвір'я і дійшли висновку, що нас потрібно терміново евакуювати із цієї схованки. Тож увечері вони знову повернулися і перевели нас до місця, яке порадив Ковалів, який найкраще з них трьох знався на топографії львівської каналізації. Що з більшою складністю ми влазили до тієї «сороківки», то з більшою легкістю і справністю вилазили з неї на шляху до нової схованки.

Bibliography

Beljaev, Vladimir. *Granica v Ogne*. Moskva: Sovetskij pisatel', 1962.

Beljaev, Vladimir. «Svet vo mrake». *Ogonjok* 14 (1945): 8–9; *Ogonjok* 15–16 (1945): 9–10; *Ogonjok* 17 (1945): 14–16.

Biliaiv, Volodymyr. *Svitlo v temriavi: lvivska khronika*. Lviv: Vilna Ukraina, 1945.

Biriulov, Yurii, ed. *Yevreiska arkhitekturna spadshchyna Lvova*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2022.

Browning, Christopher, et al., eds. *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*. In 7 vols. 2: 804–805. Bloomington: Indiana University Press, 2012.

Chiger, Ignacy. *Świat w Mroku: Pamiętnik Ojca Dziewczynki w Zielonym Sweterku*. Warszawa: PWN, 2011.

Chiger, Krystyna. *The Diary of a Girl in a Green Sweater: A Life in Holocaust's Shadow*. New York: St. Martin's Press, 2008.

⁵⁶ Хіґер має на увазі театр Скарбека, сучасну будівлю театру ім. Марії Заньковецької та площу перед ним. Вул. Рутовського – сучасна вул. Театральна.

«Halina's Speeches». *Davidleepreston.com*. Accessed September 27, 2023. <https://davidleepreston.com/halinas-speeches-1949-53>.

Hnatiuk, Oliia. «Svit(lo) v temriavi: Istoriia poriatunku rodyny Khigeriv ta yii interpretatsii 1945–2012». *Yehupets* 28 (2019): 133–143.

Hrytsak, Yaroslav. «My Response to Grzegorz Rossolinski-Liebe». *Ab Imperio* 1 (2012): 451–456.

Marshall, Robert. *In the Sewers of Lvov: A Heroic Story of Survival from the Holocaust*. New York: Maxwell Macmillan International, 1991.

Rossolinski-Liebe, Grzegorz. «Swiat w Mroku and Its Reception in Ukraine». *Ab Imperio* 1 (2012): 445–451.

«Sąd doraźny nad Bottwinem. Co mówi oskarżony. Wynik śledztwa policyjnego. Dziś zapadnie wyrok». *Chwila* 2296 (1925).

United States Holocaust Memorial Museum. Accessed September 27, 2023. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1148476>.

Yad Vashem. Accessed September 27, 2023. <https://www.yadvashem.org/righteous/stories/socha.html>; <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4035458>.

Archives

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH). Sygn. 301/2352.

Yad Vashem Archives (YVA). Group O. 33, file 3059.